

LEGAL ISSUES IN THE KARAKHANID STATE

Murot Nomozovich Sayidov

Candidate of Philosophical Sciences, Associate Professor

Jizzakh State Pedagogical University

E-mail: murod@gmail.com

Science ID: FNV-0926-0005

Jizzakh, Uzbekistan

ABOUT ARTICLE

Key words: Karakhanid state, law, Islamic law, Sharia, Hanafi school, institution of qadi, judicial and legal system, customary law, waqf, land and property relations, public administration, Transoxiana.

Received: 21.09.26

Accepted: 22.09.26

Published: 23.09.26

Abstract: This article provides a historical and legal analysis of legal relations, public administration, and the main features of legal regulation in the Karakhanid state. It examines the role and significance of Islamic law (Sharia) in state and social life during the Karakhanid period, its interaction with local customary practices, the judicial and legal system, and the functioning of the institution of qadi. The article also considers land and property relations, waqf, taxation issues, and the principles governing property and family relations. Particular attention is paid to the significance of Islamic jurisprudence and the Hanafi legal tradition in the development of legal thought during the Karakhanid era. The study highlights the historical role of the legal system of this period in the development of statehood and legal culture in Transoxiana.

QORAXONIYLAR DAVLATIDA HUQUQIY MASALALAR

Murot Nomozovich Sayidov

falsafa fanlari nomzodi, dotsent

Jizzax davlat pedagogika universiteti

e-mail: murod@gmail.com

Ilmiy identifikatsiya raqami: FNV-0926-0005

Jizzax, O'zbekiston

MAQOLA HAQIDA

Kalit soʻzlar: Qoraxoniylar davlati, huquq, islom huquqi, shariat, hanafiylik, qozilik instituti, sud-huquq tizimi, urf-odat, vaqf, yer-mulk munosabatlari, davlat boshqaruvi, Movarounnahr.

Annotatsiya: Mazkur maqolada Qoraxoniylar davlati davridagi huquqiy munosabatlar, davlat boshqaruvi va huquqiy tartibga solishning asosiy xususiyatlari tarixiy-huquqiy jihatdan tahlil qilinadi. Qoraxoniylar davrida islom huquqi – shariat normalarining davlat va jamiyat hayotidagi oʻrni, mahalliy urf-odatlar bilan oʻzaro munosabati, sud-huquq tizimi hamda qozilik institutining faoliyati yoritiladi. Shuningdek, yer-mulk munosabatlari, vaqf, soliqqa oid masalalar, mulkiy va oilaviy munosabatlarni tartibga solish tamoyillari koʻrib chiqiladi. Qoraxoniylar davridagi huquqiy tafakkurning rivojlanishida islom huquqshunosligi va hanafiylik anʼanalarining ahamiyatiga alohida eʼtibor qaratiladi. Tadqiqotda mazkur davr huquqiy tizimining Movarounnahrdagi davlatchilik va huquqiy madaniyat taraqqiyotidagi tarixiy oʻrni ochib beriladi.

ПРАВОВЫЕ ВОПРОСЫ В ГОСУДАРСТВЕ КАРАХАНИДОВ

Мурот Номозович Саидов

Кандидат философских наук, доцент

Джизакский государственный педагогический университет

E-mail: murod@gmail.com

Научный идентификационный номер: FNV-0926-0005

Джизак, Узбекистан

О СТАТЬЕ

Ключевые слова: государство Караханидов, право, исламское право, шариат, ханафизм, институт кади, судебно-правовая система, обычай, вакф, земельно-имущественные отношения, государственное управление, Мавераннахр.

Аннотация: В данной статье с историко-правовой точки зрения анализируются правовые отношения, государственное управление и основные особенности правового регулирования в государстве Караханидов. Рассматриваются место и роль исламского права — норм шариата — в государственной и общественной жизни в период Караханидов, их взаимодействие с местными обычаями, судебно-правовая система, а также деятельность института кади. Кроме того, исследуются земельно-имущественные отношения, вопросы вакфа и налогообложения, принципы регулирования имущественных и семейных отношений. Особое внимание уделяется значению исламской юриспруденции и

ханафитской правовой традиции в развитии правовой мысли эпохи Караханидов. В исследовании раскрывается историческая роль правовой системы данного периода в развитии государственности и правовой культуры Мавераннахра.

Kirish. Qoraxoniylar davlati Markaziy Osiyo tarixida turkiy davlatchilik an'analari bilan islomiy siyosiy-huquqiy qadriyatlarning o'zaro uyg'unlashuvi yuz bergan muhim tarixiy bosqichlardan biri hisoblanadi. Qoraxoniylar hukmronligi davrida Movarounnahr va unga tutash hududlarda yuz bergan siyosiy, iqtisodiy hamda ijtimoiy o'zgarishlar davlat boshqaruvi va huquqiy munosabatlarning rivojlanishiga ham sezilarli ta'sir ko'rsatgan. Islom dinining jamiyat hayotidagi mavqei mustahkamlanishi natijasida shariat normalari huquqiy munosabatlarni tartibga soluvchi muhim vositaga aylangan bo'lsa, turkiy xalqlarning qadimiy urf-odatlar va to'ra normalari ham o'z ahamiyatini saqlab qolgan. Shu jihatdan Qoraxoniylar davri huquqiy tizimini turkiy odat huquqi va musulmon huquqiy an'analarining o'zaro ta'siri doirasida o'rganish muhim ilmiy ahamiyat kasb etadi.

Qoraxoniylar davlatining huquqiy hayotida davlat boshqaruvi, hukmdor va mansabdor shaxslarning vakolatlari, qozilik instituti, sud ishlarini yuritish, mulk va meros munosabatlari, yer egaligi, vaqf, soliqlar hamda boshqa ijtimoiy-iqtisodiy munosabatlarni tartibga solish masalalari alohida o'rin tutgan. O'troq shahar va qishloq aholisi orasida musulmon huquqining ta'siri kuchayib borgan bo'lsa, ko'chmanchi aholi hayotida an'anaviy odat-huquq normalari ham amal qilishda davom etgan. Bunday huquqiy xilma-xillik Qoraxoniylar davlatining ijtimoiy tuzilishi va tarixiy taraqqiyot xususiyatlari bilan bevosita bog'liq edi.

Mazkur davr huquqiy tafakkurini tadqiq etishda Yusuf Xos Hojibning "Qutadg'u bilig" asari muhim manbalardan biri hisoblanadi. Asarda hukmdor, vazir, bek, elchi, kotib va boshqa davlat mansabdorlarining vazifalari, ularning axloqiy fazilatlari, davlatni adolat asosida boshqarish, xalq manfaatlarini himoya qilish va siyosiy barqarorlikni ta'minlash masalalari keng yoritilgan. Ayniqsa, adolat, bilim, zakovat va mas'uliyatning davlat boshqaruvidagi o'rniga berilgan baho Qoraxoniylar davri siyosiy-huquqiy tafakkurini o'rganishda alohida ahamiyatga ega.

Shuningdek, Movarounnahrda hanafiylik fiqh maktabining rivojlanishi Qoraxoniylar davri huquqiy madaniyatining muhim xususiyatlaridan biri bo'ldi. Faqihlar tomonidan musulmon huquqining nazariy va amaliy masalalariga bag'ishlangan asarlarning yaratilishi, qozilik faoliyatining rivojlanishi hamda huquqiy masalalarning fiqh asosida hal qilinishi mintaqada

yuksak huquqiy tafakkur shakllanganidan dalolat beradi. Burhoniddin Margʻinoniyning “Al-Hidoya” asari ana shu ilmiy-huquqiy anʻananing yirik namunalaridan biri sifatida alohida ahamiyatga ega.

Asosiy qism. Qoraxoniylar davlatining ijtimoiy-siyosiy tuzumini, davlat manfaatlari va huquqiy munosabatlarini oʻrganishda Yusuf Xos Hojibning “Qutadgʻu bilig” asari muhim tarixiy-huquqiy manbalardan biri hisoblanadi. Asar 1069–1070-yillarda yozilib, Tabgʻach Bugʻro Qoraxon Abu Ali Hasan ibn Sulaymon Arslon Qoraxonga bagʻishlangan. Yusuf Xos Hojib mazkur asarida davlat boshqaruvi, mansabdor shaxslarning vazifalari, hukmdor va xalq oʻrtasidagi munosabatlar, shuningdek, davlat xizmatiga qoʻyiladigan axloqiy va siyosiy talablar haqida batafsil fikr yuritadi.

Yusuf Xos Hojib davlat va jamiyat taraqqiyotida muhim oʻrin tutadigan kishilarni uch guruhga ajratadi: “Mamlakat ishiga nafi tegadigan uch xildir, — deb yozadi u, — birinchisi bilimli donishmand, turli kasb egalari; ikkinchisi — botir, sheryurak kishilar, ular yovga qarshi kurash paytida asqatadi; nihoyat, uchinchi guruhni soʻzamol kotiblar tashkil etadi” [2, 61]. Mazkur asarda podsholar (elig), elchilar, vazirlar, kotiblar, harbiy boshliqlar va beklar oldiga qoʻyiladigan talablar, ular ega boʻlishi lozim boʻlgan fazilatlar hamda ushbu xislatlarning davlat boshqaruvidagi ahamiyati batafsil yoritilgan. Shu jihatdan “Qutadgʻu bilig”ni turkiy xalqlar davlatchiligi tarixida davlat lavozimlarida faoliyat yurituvchi shaxslar uchun siyosiy-huquqiy va axloqiy-tarbiyaviy qoʻllanma sifatida ham baholash mumkin.

Qoraxoniylar davlatida oliy hukmdor Tabgʻachxon unvoniga ega boʻlgan, hududiy hokimliklar esa ilekxonlar (“el boshligʻi” maʼnosida) tomonidan boshqarilgan. Bunday lavozimlarni, asosan, nufuzli beklar egallagan. Beklar xoqonga boʻysungan boʻlib, ularning vakolat doirasi odat huquqi — toʻra meʼyorlari bilan tartibga solingan. Beklar jamoat tartibini saqlash, sud hukmlarining ijrosini taʼminlash, odat huquqi normalariga rioya etilishini nazorat qilish hamda davlat chegaralarini qoʻriqlash kabi vazifalarni bajargan. Bir necha bek ustidan beklar begi (ulugʻ bek, buyuk bek) tayinlangan. Beklar begi katta qoʻshinga qoʻmondonlik qilgan va xon kengashida ishtirok etgan.

Shuni taʼkidlash kerakki, beklarning hokimiyati qanchalik kuchli boʻlmasin, ular xonning oliy hokimiyatini eʼtirof etganlar. Manbalarda ularning xon oldida tiz choʻkib, yer oʻpishi kabi boʻysunish marosimlari mavjud boʻlganligi qayd etiladi. Mazkur munosabatlarda hokimiyatning ierarxik xususiyati yaqqol namoyon boʻladi.

Yusuf Xos Hojib oʻz asarida bek davlatni boshqarish uchun yuksak axloqiy va intellektual fazilatlarga ega boʻlishi zarurligini alohida taʼkidlaydi. Uning fikricha, bek dono, botir va sheryurak, ayni paytda bilimli hamda zakovatli boʻlishi lozim. Ochiq yuzlilik ham bekning muhim

fazilatlaridan biri sifatida ko'rsatiladi. Muallif davlat boshqaruvida xalqning o'rniga ham yuksak baho beradi: "Albatta, bek kim va qanday bo'lmasin, u xalq bor bo'lgani uchun bekdir" [2, 61]. Shu ma'noda oddiy aholi — "aratlar" beklarning "qanoti va pati" sifatida tasvirlanadi, ya'ni hukmdor va mansabdorlarning kuch-qudrati xalq bilan bevosita bog'liq ekanligi ta'kidlanadi.

Yusuf Xos Hojib adolatli boshqaruvni davlat barqarorligining muhim sharti sifatida talqin qiladi: "Qaysi bek hushyor bo'lsa, elini mustahkamlaydi, yov bo'ynini yanchib, uning ustiga balolar yog'diradi. Qaysi bek elda to'g'ri (odil) siyosat yurgizsa, elini yashnatadi. Mana shu ikki narsa tugal bo'lsa, el ham mangu turaveradi" [2, 67]. Ushbu qarashlarda hukmdorning siyosiy mas'uliyati, adolat tamoyili, xalq manfaatlarini himoya qilish va davlat barqarorligini ta'minlash o'rtasidagi uzviy bog'liqlik ifodalangan [2, 44–46].

Qoraxoniylar davlatida oddiy xalq — aratlar ijtimoiy-iqtisodiy holatiga ko'ra boylar, o'rta hollar va chig'aylar (kambag'allar) kabi guruhlariga ajratilgan. Bundan tashqari, manbalarda kishilarning "kul kabi er", "qulsak er", "qulsin kishi" kabi nomlar bilan atalgan toifalari ham uchraydi. Jamiyatda turli sabablarga ko'ra qaramlik holatiga tushib qolgan kishilar ham mavjud bo'lgan. Shaxsan ozod chorvador aholi xonlar va beklarga tegishli yaylovlarda chorva mollarini boqqanligi uchun davlatga maran, zakot va mol kabi soliqlarni to'lagan.

Qoraxoniylar davlatining o'troq shahar va qishloq aholisi orasida musulmon huquqi — shariat normalari, ko'chmanchi aholi o'rtasida esa odat huquqi — to'ra huquqiy munosabatlarni tartibga soluvchi asosiy manbalardan biri sifatida amal qilgan. Afrosiyob xarobalarini o'rgangan olimlar shahar markazida Qoraxoniylarga oid ibodatxona mavjud bo'lganligi va unda muayyan qonunnoma saqlangan bo'lishi mumkinligini taxmin qilganlar. Biroq mazkur qonunnoma hozirga qadar topilmagan [5, 79].

Qoraxoniylar hukmdorlaridan Ibrohim Nasr Tabg'ach Bug'roxonning qonunchilik va jamoat tartibini mustahkamlash borasidagi faoliyati haqida tarixiy manbalarda turli rivoyatlar uchraydi. Jumladan, uning mulk huquqini qat'iy himoya qilgani, bozorlardagi narx-navoni nazorat qilib, savdo munosabatlarida muayyan tartib o'rnatishga intilgani qayd etiladi. Ayniqsa, hukmdorning o'g'rilik va talonchilikka qarshi keskin kurash olib borgani ta'kidlanadi. Rivoyatlarga ko'ra, bir kuni o'g'ri va talonchilar uning bunday siyosatiga javoban Samarqand arki darvozasiga: "Biz xuddi piyozdek, bizni qanchalik ko'p qirsalar, shunchalik ko'p o'sib ketaveramiz", — deb yozib ketganlar. Bunga javoban Ibrohim Tabg'achxon: "Men bu yerda bog'bonga o'xshab turibman, siz qanchalik o'ssangiz ham, sizni sug'urib tashlayman", — deb yozib qo'yishni buyurganligi hikoya qilinadi [3, 374–376].

1911-yilda Sharqiy Turkistonning Yorkent shahrida topilgan hujjatlar ham Qoraxoniylar davrida huquqiy munosabatlar va sud ishlarini yuritishning muayyan tizimi shakllanganligini

ko'rsatuvchi manbalar sifatida e'tiborga loyiq. Mazkur hujjatlar 1082–1101-yillar oralig'iga, Tabg'ach Bug'ro Qoraxon Abu Ali Hasan ibn Sulaymon Arslon Qoraxon hukmronligi davriga mansub deb ko'rsatiladi. Hozirda Hindistonning arxeologik boshqarmasida saqlanayotgan ushbu manbalar shartli ravishda "Yorkent sud-notarial hujjatlari" deb ataladi [5, 80]. Jami 15 ta hujjatdan 7 tasi arab tilida, 5 tasi arab yozuvida turkiy tilda va 3 tasi uyg'ur yozuvida turkiy tilda bitilgan.

Mazkur hujjatlardan biri akademik V.V. Bartold asarlarida keltirilgan bo'lib, unda meros tariqasida qolgan yerning boshqa shaxs tomonidan egallab olinishi va uni qonuniy egasiga qaytarish masalasiga bag'ishlangan sud jarayoni bayon etiladi [4, 419–424].

Hujjat o'sha davrda Yorkent qozisi bo'lgan Shayx, qozi va imom Abu Bakr Muhammad ibn Ismoil al-Buxoriy huzurida, uning ishtirokida tuzilgan va guvohlantirilgan. Manbada keltirilgan ma'lumotlarga ko'ra, Yorkent qozisi mashhur muhaddis Imom al-Buxoriy avlodlaridan biri sifatida qayd etiladi. Shuningdek, u hukmdor — xonlar xoni Abu Ali Hasan tomonidan tayinlangan qozi bo'lish bilan birga, Yorkent shahri va uning atrofidagi hududlarni boshqarish vakolatiga ham ega bo'lganligi ta'kidlanadi [5, 81].

Mazkur ma'lumotlardan Qoraxoniylar davrida ayrim qozilarning vakolatlari faqat sudlov faoliyati bilan cheklanmagan, balki ularga muayyan shahar yoki hududni boshqarish bilan bog'liq ma'muriy vazifalar ham yuklatilgan bo'lishi mumkinligi anglashiladi.

Hujjat mazmuniga ko'ra, Xo'ja Inol ismli shaxs qozi huzuriga Xorun ismli shaxs ustidan da'vo bilan murojaat qilib, otasidan meros tariqasida qolgan bir bo'lak yerning u tomonidan noqonuniy egallab olinganligini bildiradi va yerni qaytarib berishni talab qiladi. Javobgar esa mazkur yerni boshqa bir shaxsdan sotib olganligini ta'kidlaydi. Shundan so'ng qozi har ikki tomondan o'z da'vo va e'tirozlarini guvohlarning ko'rsatmalari bilan tasdiqlashni talab qiladi. Davogar — Xo'ja Inol uch nafar guvohning ko'rsatmalari orqali yerning unga meros sifatida qolganligini isbotlaydi. Javobgar esa o'z da'vosini tasdiqlovchi guvohlarni keltira olmaydi. Natijada sud davogar foydasiga qaror chiqarib, yerni unga qaytarishni belgilaydi. Shu bilan birga, agar javobgar mazkur yerni haqiqatan ham sotib olgan bo'lsa, u yerni sotgan shaxsdan to'lagan mablag'ini qaytarib olish huquqiga ega ekanligi ko'rsatiladi. Sud qarori qozi tomonidan tasdiqlanib, tegishli tartibda ro'yxatga olingach, uning bir nusxasi davogarga berilgan [5, 81].

Mazkur sud hujjati Qoraxoniylar davridagi huquqiy amaliyotning ayrim muhim jihatlarini yoritadi. Xususan, mulkiy nizolarni sud orqali hal etish, meros huquqini himoya qilish, tomonlarning da'vo va e'tirozlarini tinglash, guvohlarning ko'rsatmalaridan dalil sifatida foydalanish, sud qarorini yozma ravishda rasmiylashtirish va uning nusxasini manfaatdor tomonga berish kabi protsessual amaliyotlar mavjud bo'lganligini ko'rsatadi.

Yuqoridagi ma'lumotlardan ko'rinadiki, ilk turkiy-musulmon davlatlaridan biri bo'lgan Qoraxoniylar hukmronligi davrida shariat huquqi ijtimoiy munosabatlarni tartibga solishda muhim o'rin egallagan. Shu bilan birga, ko'chmanchi aholi orasida an'anaviy odat huquqi normalari ham o'z ahamiyatini saqlab qolgan. Sud-huquq munosabatlarida qozilik instituti muhim o'rin tutgan, ayrim huquqiy hujjatlar esa arab va turkiy tillarda rasmiylashtirilgan. Bu holat Qoraxoniylar davri huquqiy tizimida islom huquqi, mahalliy huquqiy an'analar va turkiy davlatchilik tajribasining o'zaro uyg'unlashganligini ko'rsatadi.

Xulosa. Qoraxoniylar davlatidagi huquqiy munosabatlar tahlili ushbu davrda turkiy davlatchilik an'analari, mahalliy odat huquqi va islom huquqining o'zaro ta'siri asosida o'ziga xos huquqiy tizim rivojlanganligini ko'rsatadi. Islomning keng tarqalishi natijasida shariat va hanafiy fiqhining huquqiy munosabatlarni tartibga solishdagi mavqei mustahkamlangan. Shu bilan birga, ayniqsa ko'chmanchi aholi orasida an'anaviy to'ra va urf-odat normalari ham ijtimoiy munosabatlarni tartibga solishda o'z ahamiyatini saqlab qolgan.

Qoraxoniylar davrida davlat boshqaruvi bilan huquqiy tartibotni ta'minlash o'zaro chambarchas bog'liq bo'lgan. Hukmdor, beklar va boshqa mansabdor shaxslarning vakolatlari davlat boshqaruvi, jamoat tartibini saqlash, mulkiy munosabatlarni himoya qilish va hududlar xavfsizligini ta'minlashga qaratilgan edi. Qozilik instituti esa sud-huquq munosabatlarining muhim tarkibiy qismi sifatida faoliyat yuritgan. Saqlanib qolgan huquqiy hujjatlar va tarixiy ma'lumotlar mulk va meros nizolarini ko'rib chiqish, guvohlarning ko'rsatmalaridan foydalanish, sud qarorlarini rasmiylashtirish kabi protsessual amaliyotlarning mavjud bo'lganini ko'rsatadi.

Yusuf Xos Hojibning "Qutadg'u bilig" asaridagi davlat va huquqqa oid qarashlar Qoraxoniylar davri siyosiy-huquqiy tafakkurining mazmunini tushunishda muhim ahamiyatga ega. Unda adolatli boshqaruv, hukmdorning xalq oldidagi mas'uliyati, mansabdorlarning bilim va axloqiy fazilatlariga ega bo'lishi, davlat barqarorligini ta'minlash kabi masalalarning ilgari surilishi huquq va axloqning davlat boshqaruvida o'zaro bog'liq holda talqin qilinganligini ko'rsatadi.

Shuningdek, Movarounnahrda hanafiy fiqh maktabining rivojlanishi, yirik faqihlarning yetishib chiqishi va fundamental huquqiy asarlarning yaratilishi Qoraxoniylar davrida musulmon huquqshunosligi taraqqiy etganining muhim ko'rsatkichlaridan hisoblanadi. Bu ilmiy-huquqiy an'analar keyingi davrlarda ham mintaqaning huquqiy madaniyati va davlatchilik tafakkuriga ta'sir ko'rsatgan.

Umuman olganda, Qoraxoniylar davlatining huquqiy merosi Markaziy Osiyo huquq tarixining muhim tarkibiy qismi bo'lib, unda islom huquqi, hanafiy fiqhi, turkiy odat-huquq an'analari va davlat boshqaruvi tajribasining o'zaro uyg'unlashuvi kuzatiladi. Mazkur tarixiy

tajribani o'rganish o'rta asrlardagi Movarounnahr davlatchiligi, sud-huquq institutlari va huquqiy tafakkurning rivojlanish qonuniyatlarini yanada chuqurroq anglash imkonini beradi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Мирзиёев Ш.М. Ҳозирги замон ва янги Ўзбекистон. -Т., 2024.
2. Юсуф Хос Хожиб. Қутадғу билиг. -Т., Юлдузча, 1990.
3. Бартольд В.В. Туркестан в эпохи монгольского нашествия. т.1. -М.: Наука, 1963.
4. Бартольд В.В. Богра – хан, упомянутый в Кутадгу билиг. Соч.том.у. - М.: Наука 1963
5. Мукимов З. Ўзбекистонда ҳуқуқнинг асосий манбалари. Диссертация Самарқанд, 1997.